

Het gedenken van hen die ons voorgingen

Moeite met de eigen sterfelijkheid

Mensen delen geboorte, geslachtsrijpheid, ouder worden, ziekte en doodgaan met dieren. Maar van alle levende wezens weten alleen mensen dat ze zullen sterven. Alleen zij nemen maatregelen om zich te beschermen tegen de bedreiging van het er niet meer zijn. Alleen zij doen verwoede pogingen om in het reine te komen met het feit dat aan ieder leven een einde komt. De oudste en wijdst verbreide poging om de eindigheid van het menselijk leven te bezweren is het einde van het menselijk leven tot een mythe te maken met behulp van de voorstelling van een voortleven van de doden in de hades, het walhalla, de hel of het paradijs. De modernste poging is het denken aan de dood uit de weg te gaan, het ongewenste weten zover mogelijk van zich af te zetten, weg te stoppen of te verdringen en heimelijk blijven geloven in de eigen onsterfelijkheid.

De dood hoort bij het leven

In de oudheid werd de dood onder ogen gezien als een onontkoombaar deel van het eigen bestaan: de dood hoorde bij het leven. De dood was - meer dan tegenwoordig - een openbare en dus ook een sociale gebeurtenis. De doden 'speelden een rol' in het leven van de levenden. Een overledene bleef een aanwezige. De levenden versierden het graf van de overledene en brandden er olielampen. Ze kwamen in de nabijheid van het graf bijeen in een soort zaal of in de open lucht voor het houden van een maaltijd met de overledene, voor wie ze de hoofdzetel reserveerden. Tijdens de maaltijd plengden ze wijn boven het graf. Verder brachten ze voorwerpen in aanraking met het graf en bewaarden deze 'reliëken' zorgvuldig. Als ze het konden betalen, voorzagen ze een graf van een gedenksteen. Niettemin kenden ze een zekere angst voor de nabijheid van de doden. De wereld van de doden moest gescheiden gehouden worden van die van de levenden. Daarom verbood bijvoorbeeld in Rome de 'Wet der Twaalf Tafelen' het begraven binnen de stad.

Martelarencultus

Christenen namen veel gebruiken van hun omgeving over en kerstenden die. Dit is met name te zien in de martelarencultus en de daaruit voortgekomen rituelen. Martelaren (mensen die omwille van hun geloof gestorven waren) werden begraven in een buiten de stad gelegen *necropolis* (dodenstad). De grafplaatsen van de martelaren trokken andere graven aan. Maximus van Turijn (5^e eeuw) schrijft hierover: 'De martelaren zullen de wacht houden over ons die met ons lichaam leven, en zullen ons onder hun hoede nemen als wij afstand hebben gedaan van ons lichaam. Hier behoeden zij ons ervoor, dat wij ons overgeven aan de verlokkingen van de zonde, daar zullen ze ons beschermen tegen de verschrikkingen van de hel. Daarom zorgden onze voorouders er altijd voor dat onze lichamen werden samengebracht met het gebeente der martelaren.'

De vereniging met de martelaren begon op de begraafplaatsen buiten de steden waar de eerste martelaren waren begraven. Boven hun graven bouwden de christenen na de 'kerkvrede' (313) een *basilica (martyrium)* en probeerden dicht bij dit bouwsel een plaats voor hun graf te krijgen. Het graf van de martelaar markeerden ze door een monument met daarop een altaar voor de viering van de eucharistie. Op de sterfdag van de martelaar van hun dorp of stad kwamen de christenen in de martelaarsbasiliek bijeen om hem/haar te gedenken. Die dag noemden ze *natale (dies natale = geboortedag)*. Ze beleden zo het geloof in de opstanding en het leven waarin de overledene mag delen. Geleidelijk aan ontstond het gebruik op zoek te gaan naar *reliëken* van de martelaren en deze over te brengen naar de kerken in de steden. Op den duur herbergden zo alle kerken reliëken en werden martyria.

Omdat nu ook de kerken in de steden martyria waren, begonnen christenen de overledenen te begraven in de stad: in de kerk zelf, tegen de muren ervan of in de grond daaromheen om op deze wijze ook dicht bij het altaar van de Heilige Maagd of het Heilig Sacrament te zijn. De bekende prediker van de Griekse kerk, Johannes Chrysostomus (ca.

347-407) protesteerde hier fel tegen: 'Hoed u ervoor, ooit een graf binnen een stad te bouwen. Hoe zou u protesteren als er een lijk aanwezig was op de plaats waar u ook moet eten en slapen. Maar toch legt u de doden niet eens op de plaats waar u eet of slaapt, maar op het lichaam van Christus zelf'.

Allerheiligen en Allerzielen

De dodengedachtenis kreeg in de vroege middeleeuwen het karakter van een heldenverering. Fantastische verhalen over de moed en de doodsverachting van de martelaren deden de ronde. In de martyria werden al gauw niet slechts martelaren, maar ook andere 'heiligen' zoals bisschoppen en asceten herdacht. Vanaf de 4^e eeuw was op de eerste zondag na Pinksteren een 'gedachtenisviering' van alle heiligen en martelaren. In 609 liet paus Bonifatius IV het hem geschonken Pantheon (dat door Marcus Agrippa in 27 v. Chr. ter ere

van Augustus voor alle goden was gebouwd) veranderen in een '*panhagion*' (een kerk voor alle martelaren) en (naar men zegt 28 wagens vol) relieken overbrengen. Op 13 mei van dat jaar wijdde hij de kerk ter ere van de 'Moeder Gods' en alle martelaren. Sindsdien vierden christenen op deze dag de gedachtenis aan de martelaren. Paus Gregorius III (731-741) veranderde het feest van alle martelaren in een 'Allerheiligenfeest'. Paus Gregorius IV (827-844) stelde het feest op 1 november, dus in de herfst, als het naar de voleinding gaat. De abt van het klooster in Cluny, Odilo, bracht in 998 een scheiding tot stand tussen alle heiligen en 'alle gewone vrome zielen' door na de 1^e november ook de 2^e tot een vierdag te maken. Sindsdien werd Allerheiligen meer en meer een triomfantelijk feest (het martelaarschap lag in het verleden, de heiligen waren in de hemel) en Allerzielen een 'voorouderdag'.

Geloof in de hemel verandert in angst voor de hel

Christenen waren in deze tijd ten aanzien van hun voortbestaan na de dood over het algemeen vrij optimistisch gestemd. De doden die de kerk toebehoorden en die hun lichaam aan haar zorg hadden toevertrouwd (dat wil zeggen: aan de zorgen van de heiligen), gingen slapen en rustten tot de dag van de 'wederkomst van Christus', de dag waarop ze zouden ontwaken in het hemelse Jeruzalem, het paradijs. Er was geen plaats voor individuele verantwoordelijkheid, voor het afwegen van goede en slechte daden. De slechten (dat wil zeggen: de mensen die niet tot de kerk behoorden) zouden na hun dood niet voortleven; ze zouden niet ontwaken; hun wachtte een toestand van niet-bestaan. In de 12^e eeuw verdween het optimisme. De nadruk kwam te liggen op de opstanding van de doden, de scheiding van de rechtvaardigen en de verdoemden, het 'laatste oordeel' en het 'wegen van de zielen' door aartsengel Michaël.

In de 13^e eeuw verdween het beeld van 'de wederkomst van Christus' bijna geheel. De voorstelling van een oordeel, een rechtszitting ging overheersen. Christus zien we op de troon van de rechter zitten; de balans over ieders leven wordt opgemaakt; goede en

slechte daden worden zorgvuldig van elkaar gescheiden en elk aan de kant van de weegschaal geplaatst; bovendien zijn alle daden aangetekend in een boek.

De kerk wakkerde in de late middeleeuwen de angst voor de hel aan, zodat angst voor straf na de dood en beduchtheid voor het zielenheil rijk en arm beving. Vorsten stichtten kerken en kloosters om zich veilig te stellen, armen baden bij het leven en toonden berouw voor hun zonden. Mensen die zich het ene moment ongeremd overgaven aan het bevredigen van lusten en begeerten, gaven zich het andere moment over aan een mateloze zelfkastijding, ascese of een andere vorm van boetedoening onder de druk van een verschrikkelijke angst voor de straf na de zonde. Het aantal heiligen dat werd aangeropen om voor de mensen een goed woordje te doen bij God werd steeds groter. En op Allerzielen probeerden gelovigen door middel van speciale gebeden (*dodenoffice*), plechtige *requiemmissen* (missen opgedragen voor de doden) en het *bezoeken van het 'kerkhof'* God te bewegen gelovigen te redden uit het

Albrecht Dürer (1471-1528): De vreugden van het leven zijn een waarschuwing voor de dood (vóór 1490).

vagevuur.

Maarten Luther (1453-1546) pleitte ervoor Allerheiligen en Allerzielen om hun misbruik op te heffen en de ca. 100 verplichte heiligendagen (waarop de mensen niet mochten werken en dus geen inkomsten hadden) af te schaffen. Voor hem was er maar Eén die tussen God en mensen kan bemiddelen: Jezus Christus. Van deze Middelaar is, aldus Luther, het heil van mensen afhankelijk.

Moment van sterven wordt beslissend

In de 14e-16e eeuw veranderde ook de voorstelling met betrekking tot de dood. De weegschaal waarop goed en kwaad werden afgewogen, speelde geen rol meer. Het boek was er nog wel. De duivel hield het zegevierend in zijn hand. God en zijn hemelse gerecht waren aanwezig om te observeren hoe de stervende zich gedroeg. Het geloof leefde, dat de stervende op het ogenblik van zijn dood zijn hele leven, zoals het in het boek was vastgelegd, zag. Zijn houding op dat moment bepaalde uiteindelijk de zin van zijn leven: in deze 'laatste beproeving', die de plaats innam

Albrecht Dürer (1471-1528): De eeuwige kwelling van de verdoemden (vóór 1490).

van het 'laatste oordeel', kon de stervende al de zonden van zijn leven in één streek uitwissen of juist al zijn goede daden ongedaan maken. De laatste woorden van de stervenden werden voor de nabestaanden erg belangrijk. In de eeuwen die volgden, veranderde er bij de West-Europese christenen niet zoveel in deze geloofsvoorstelling. Nu is deze grotendeels verdwenen.

Verbloeming van de dood

De dood is momenteel helemaal als bestanddeel van de samenleving verworpen. Er is een weerzin tegen het spreken over de dood. De dood wordt gezien als een verkrachting van de persoon. Stervenden spelen bij de voorbereidingen van hun eigen dood bijna of helemaal geen rol meer. Veel mensen durven zich, uit zelfbehoud, niet meer te identificeren met stervenden en vluchten in de ontkenning van de dood, ook van hun eigen dood. Begrafenisrituelen proberen zoveel mogelijk. Doodsangst verschuilt zich achter het masker van alsmaar willen presteren en meer willen hebben, achter allerlei gymnastisch gespartel, achter krampachtige conditietraining, weight- of facelifting, collectieve of individuele onsterfelijkheidsfantasieën en achter het voort laten bestaan van de oorlogsmachinerie en de uitbuiting van de natuur.

Albrecht Dürer, houtsnede, Bazel 1493.

Een edelvrouw die goed voor haar honden liet zorgen, maar de armen van honger liet omkomen, wordt na haar dood door haar honden gelikt tot ze zo zwart wordt als steenkool.

Gedenken

In onze ik-gerichte, de dood verdringende cultuur viert de rooms-katholieke kerk nog het Allerheiligen op 1 november en het Allerzielen op 2 november en herdenken de kerken van de lutherse traditie, en in navolging daarvan verschillende andere protestantse kerken op de laatste zondag van het kerkelijk jaar (de 'zondag van de voleinding') hen die gedurende dat jaar gestorven zijn.

Bij Allerheiligen staat op de voorgrond het besef dat mensen zich op de been houden doordat ze elkaar inspireren, aanmoedigen en laten zien hoe je kunt leven: God wordt gedankt voor alle grote en kleine mensen die zijn voorgedaan op de wegen van Zijn licht.

Bij Allerzielen worden de overledenen en de nabestaanden aan God en de mensen opgedragen. In sommige streken worden de graven met bloemen opgeschikt en met wijwater besprenkeld. Ook worden kaarsen ontstoken op de graven of in de kerken, vanuit het geloof: 'zoveel kaarsen ontstoken, zoveel zieltjes geholpen', of vanuit het geloof dat God mensen uit het donker van de dood opnieuw aan het licht zal brengen.

Zowel op Allerheiligen als op Allerzielen wordt in de rooms-katholieke kerk gewezen op sterfelijkheid en dood en soms ook op het laatste oordeel. Protestantse kerken vieren deze feesten niet. Allerheiligen niet, omdat ze heiligenverering afwijzen en Allerzielen niet, omdat ze de leer van het vagevuur ontkennen. (Volgens de leer van de rooms-katholieke kerk zijn de zielen van de overledenen zondig. Ze bevinden zich in het vagevuur en wachten op hun loutering om voor God te kunnen verschijnen en in de hemel te worden opgenomen. Bemiddeling en voorbeden van de levende gelovigen kunnen helpen de schulden van de doden te verlichten en hun tijd in het vagevuur te verkorten).

Het in protestantse gemeente gedenken en noemen van de namen van de overleden gemeenteleden betekent het naar voren halen van wat mensen in het algemeen en leden van de gemeente in het bijzonder heeft getroffen aan verdriet en gemis. Het gedenken gebeurt in de samenkomst van de gemeente. Het haalt de aandacht voor de overledene uit de sfeer van het al te individuele: de overledenen worden gesteld in het kader van gemeenschap met God en de anderen. Door het noemen van de namen worden niet alleen de overledenen in hun betekenis erkend en herdacht, maar worden ook de nabestaanden gezien en tegemoet getreden. Het noemen van de namen is een samenvatting van al wat de overledenen waren en zijn en blijken te zijn. Het is de tegenstem tegen een cultuur die de dood naar de rand heeft verdrongen. De gemeente bidt en spreekt daarmee voor God uit wat haar hart beweegt: 'Heer, herinner U de namen van hen die gestorven zijn', vergeet niet hun

In de kerk staat op de laatste zondag van het kerkelijk jaar dikwijls een symbolische bloemschikking. Hier een voorbeeld. Het kruis is een beeld van lijden. Door de opstanding van Jezus werd het tegelijk een beeld van eeuwig leven. Het staat tussen de dood (de zwarte doek, de zwarte kaarsen en de stenen) en het leven (de witte rozen, de stenen en het groen. De rozen symboliseren liefde en trouw. Ook Hedera symboliseert trouw. Het aantal witte kaarsen verwijst naar het aantal overledenen.

pijn, lijden en eenzaamheid, hun slapeloze nachten, hun zwakte, de rimpels van hun zorgen en verdriet, hun verscheurdheid, hun trieste ogen en het breken van hun stem (Gezang 273 in het Liedboek van de Kerken). De gemeente belijdt het voleindigend handelen van God:

*De naam, waarmee zij zijn genoemd
staat in Gods hand geschreven
en zal door alle donker heen
toch onuitwisbaar blijven.
In Christus is hun naam bewaard,
naar Hem blijven zij heten.
Hij wekt hen uit de slaap en zal
hen van de dood genezen.*

(Sytze de Vries)

© Leen den Besten,
Zevenaar, 30 april 2006.